

ELS REFUGIATS DE GUERRA A CONSTANTÍ (1936-1939)

Juan Roberto Zepeda Iturrieta

1. INTRODUCCIÓ

El següent article va néixer de retruc d'una investigació que vaig portar a terme sobre els refugiats de guerra a la comarca del Tarragonès. Buscant pels diferents arxius locals vaig conèixer l'arxiver municipal de Constantí, en Josep Estivill, que em va proposar col·laborar amb un article sobre els refugiats que van arribar a Constantí durant el període de guerra. Sense pensar-m'ho dos cops vaig acceptar de seguida; era l'oportunitat perfecta per donar a conèixer un tema tan interessant i alhora tan poc tractat per la historiografia. Sovint, les publicacions sobre la Guerra Civil s'han dedicat a explicar altres aspectes del conflicte que no pas la problemàtica dels refugiats. Sortosament, aquesta tendència ha anat canviant els últims anys; cada cop més les noves publicacions, sobretot les d'àmbit local i comarcal, els hi dediquen algun apartat. Si ens endinsem en la bibliografia de Constantí descobrim que existeix un article monogràfic sobre la Guerra Civil, elaborat per Montserrat Duch i Anna M. Giné, on es dedica un capítol als refugiats.⁽¹⁾ Bàsicament, les autores donen a conèixer les xifres globals de refugiats que van ser acollits entre els anys 1936 i 1938, també assenyalen la seva procedència i destaquen que el Consell Municipal se'n va fer càrrec del seu manteniment a través dels ingressos que rebia de la Generalitat i que repartia en forma de subsidi a les famílies que en tenien a casa seva.

Una altra referència la trobem a l'estudi que van realitzar Montserrat Duch i Josep Franquès sobre el Sindicat Agrícola de Constantí, en el qual relacionen el nombre de refugiats amb la població total i amb el conjunt de la comarca.⁽²⁾ Tanmateix, les xifres que utilitzen són extretes de la investigació de l'historiador Jordi Piqué sobre la ciutat

(1) DUCH, M.; GINÉ, A. M.: "Constantí durant la Guerra Civil", a *Estudis de Constantí*, núm. 3 (1987), Ajuntament de Constantí, p. 97-127.

(2) DUCH, M.; FRANQUÈS, J.: *Viure de la terra. Història i memòria del Sindicat Agrícola de Constantí (1905-2005)*, Tarragona, Sindicat Agrícola de Constantí, 2006, p. 99-100.

de Tarragona durant els anys de la Guerra Civil.⁽³⁾ En el seu llibre dedica un capítol als refugiats on detalla aspectes com ara les diferents onades d'evacuats, la problemàtica que ocasionava el seu sosteniment i el descontentament general que van sentir els tarragonins per la situació de privilegi que vivien alguns d'ells. Va ser un dels primers que quantificà el nombre de refugiats que hi havia als diferents municipis del Tarragonès, gràcies a la consulta de les llistes per demarcacions que elaborà la Generalitat de Catalunya dels ajuntaments que rebien la subvenció de dues pessetes per refugiat.

Darrerament, Àlex Roig ha realitzat per a un projecte de l'Ajuntament de Constantí i el Memorial Democràtic una sèrie d'entrevistes on recull el testimoni de constantinencs que van acollir refugiats a casa seva. En destaquem dues, la realitzada a Ramon Marçal, que tenia 15 anys quan la seva família es va fer càrrec del nen madrileny José Serrano, i la de Joan Alasà, on explica que a casa seva acolliren una refugiada d'Astúries que arribà amb els seus fills i els seus pares.⁽⁴⁾

D'altra banda, tot i que no parla de refugiats, resulta interessant el treball que realitzaren Josep M. Grau i Roser Puig sobre les migracions de constantinencs durant el anys 1808-1945.⁽⁵⁾ Entre altres aspectes, contempen aquelles persones que s'hagueren d'exiliar forçosament cap a França, un cop acabada la guerra, i els que van perdre la vida en camps de concentració nazis.

Tanmateix, ha estat necessari consultar altres publicacions com ara l'estudi d'Àlex Cervelló sobre les víctimes de Constantí durant el conflicte,⁽⁶⁾ el treball de Neus Baena sobre les dones constantinenques i les seves vivències,⁽⁷⁾ o les memòries del Dr. Aleu per Ricard Escarré,⁽⁸⁾ entre d'altres.

Pel que fa a l'estructura de l'article, he cregut convenient dividir-lo en dos capítols cabdals: el primer està dedicat al paper que van tenir les diferents institucions en l'assistència als refugiats, ja que, d'aquesta manera, el lector no especialitzat en la matèria pot familiaritzar-se mínimament amb les diferents institucions i organitzacions que actuaren a Catalunya. I un segon capítol, on m'endinso de ple en la realitat dels refugiats que van viure a Constantí, destacant aspectes com ara les procedències i el moment de l'arribada, el seu manteniment, la relació amb la població autòctona i, per últim, un cop acabada la guerra, com es portaren a terme les repatriacions dels nens madrilenys.

La realització d'aquest treball no hauria estat possible sense la utilització d'una abundant bibliografia, premsa de l'època, fonts orals i, sobretot, el buidatge d'una

(3) Vegeu PIQUÉ I PADRÓ, Jordi: *La crisi de la reraguarda. Revolució i Guerra Civil a Tarragona (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 600-629.

(4) Aquestes entrevistes foren realitzades a Constantí durant el 2010.

(5) GRAU I PUJOL, Josep M.; PUIG, Roser: *Nosaltres també fórem emigrants. Migracions històriques a Constantí (1808-1945)*, Constantí, Ajuntament de Constantí, 2009. Vegeu també GRAU I PUJOL, Josep M.: "Els refugiats", a *Imatges 1936-1939. La Guerra Civil a les comarques tarragonines*. Tarragona, *El Punt*, 2008, p. 186-197.

(6) CERVELLÓ SALVADÓ, Àlex: "El cost humà de la Guerra Civil (1936-1939) a Constantí", a *Estudis de Constantí*, núm. 22 (2006), Centre d'Estudis de Constantí/Ajuntament de Constantí, p. 93-112. Vegeu també GRAU MASSÓ, Isidre: "La Guerra Civil a Constantí: noves aportacions", a *Estudis de Constantí*, núm. 13 (1997), Centre d'Estudis de Constantí/Ajuntament de Constantí, p. 97-98.

(7) BAENA GALLARDO, Neus: *Les dones també han història! Història i memòria de les dones de Constantí al segle XX*, Constantí, Ajuntament de Constantí, 2010.

(8) ESCARRÉ PINTO, Ricard: *Doctor Aleu. Obra i memòries*, Constantí, Ajuntament de Constantí, 2008.

sèrie de documentació extreta del fons de l'Ajuntament de Constantí (llibres d'actes, correspondència, pressupostos, proveïments, assistència social, població, etc.) dipositat a l'Arxiu Municipal (AMCO). Altrament, ha estat necessari consultar altres arxius de la demarcació com ara l'Arxiu Històric de Tarragona (AHT), on es localitza el Fons de Vivències Orals de la República, Guerra Civil i Franquisme, amb 195 entrevistes realitzades entre 1983 i 1986,⁽⁹⁾ i el Fons de la Delegació Provincial d'Hisenda de Tarragona, amb documents relacionats amb els preceptors de pensions en la seva condició de classes passives: funcionaris jubilats de l'Administració de l'Estat, militars o forces de seguretat de l'Estat, o bé les vídues i orfes dels mateixos, entre d'altres.

També, resulta interessant el Fons de la Comissaria Delegada de la Generalitat de Catalunya a Tarragona (1931-1939), custodiat per l'Arxiu Històric de la Diputació de Tarragona (AHDT), on es pot trobar documentació relacionada amb els evacuats de guerra.

D'altra banda, a l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), a Sant Cugat del Vallès, es conserva el Fons Generalitat de Catalunya: Segona República (1931-1939), que recull bona part de la documentació generada per la secció de Sanitat i Assistència Social de la Generalitat, en concret són els lligalls 277 a 282. També, resulten imprescindibles els expedients de pagament del Departament de Finances de la Generalitat dels municipis que acolliren refugiats.

Finalment, només agrair la col·laboració de totes aquelles persones que han participat d'una manera o altra en la confecció d'aquest treball, en especial a l'arxiver municipal de Constantí, Josep Estivill, al constantinenc Josep Franquès, per la seva col·laboració i amabilitat en tot moment, i a la família Cerón, en concret a Antoni Curull Cerón i Alberta Cerón Gavilán, sense ells no hauria estat possible.

2. L'ASSISTÈNCIA ALS REFUGIATS A CATALUNYA

Durant la guerra, a banda de les conselleries de Presidència, Governació i d'Economia i Finances, les que van participar de forma més activa en l'assistència als refugiats van ser la d'Assistència Social i Sanitat i, a partir de la seva creació pel decret de 6 d'octubre de 1936, la de Proveïments, que fins aleshores pertanyia a la Conselleria d'Agricultura.

De bon començament, les clàssiques institucions assistencials catalanes, les organitzacions obreres i societàries, i el Comitè Central de Milícies Antifeixistes van començar a assistir als primers evacuats que anaven arribant. De seguida, però, es van haver d'establir mesures urgents per fer front a un volum de refugiats cada cop major. La Generalitat es posà en marxa i una de les primeres accions que portà a terme va ser la confiscació de totes les institucions i establiments de beneficència particular per tal de cobrir les necessitats immediates d'aquells sectors que havien quedat desatesos.⁽¹⁰⁾

(9) Vegeu PIQUÉ I PADRÓ, Jordi: "El fons de vivències orals de l'Arxiu Històric de Tarragona", a PIQUÉ I PADRÓ, Jordi (coord.): *Franquisme a les comarques tarragonines*, Tarragona, Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1993, p. 183-195.

(10) *BOGC*, núm. 211, 29-7-1936, p. 787.

Cap al mes de setembre de 1936, Catalunya concentrava al voltant d'uns 200.000 refugiats controlats, la majoria a la ciutat de Barcelona. Les xifres incrementaren durant els mesos següents amb evacuats procedents dels fronts de Madrid, Andalusia i Extremadura. Per tal d'atendre les voluminoses expedicions era necessari crear un organisme que pogués coordinar les diferents actuacions. Per decret de 17 d'octubre de 1936, la Conselleria de Sanitat i Assistència Social va constituir a tots els caps de partit i a les ciutats de més de deu mil habitants un Comitè Comarcal d'Ajut als Refugiats, dependent d'un organisme central amb seu a Barcelona, el Comitè Central d'Ajut als Refugiats (CCAR). Acte seguit, es responsabilitzà als alcaldes de cada municipi de notificar als comissaris de la seva demarcació tots els refugiats que podien acollir i els establiments i cases disponibles.⁽¹¹⁾

Aquests comitès comarcals seguien la divisió territorial establerta pel govern de la Generalitat (regions o vegueries), quedant com a principal responsable a nivell de demarcació el delegat del govern. Inicialment van estar integrats per un representant de la CNT, un de la UGT, un de la Secció Catalana del Socors Roig Internacional (SRI), un de Pro-Infància Obrera i un de l'Assistència municipal. Més endavant s'hi afegí un membre de l'Ajut Infantil de Rereguarda (AIR).

Calia també, establir un altre organisme capaç de coordinar tot el complex procés administratiu que se'n derivaria. Per aquest motiu, el Departament de Sanitat i Assistència Social creà, el 26 de novembre de 1936, l'Oficina Administrativa d'Ajut als Refugiats, amb Joan Puigdefàbregas al capdavant.⁽¹²⁾ Aquesta Oficina, dependent del CCAR, s'encarregava d'atendre els problemes de recepció, transport, allotjament, proveïments i altres assumptes relacionats amb els refugiats. Paral·lelament, en el camp dels proveïments, l'octubre del 1936 es constituí el Consell de Gastronomia de Catalunya que tingué cura de la manutenció del personal sense feina, dels indigents i dels refugiats de guerra.⁽¹³⁾ Poc després, les seves atribucions serien traspassades al Comitè d'Avituallament, creat per decret de Presidència el 7 de gener de 1937, i més endavant, l'octubre del 1937, al Comissariat d'Assistència als Refugiats.

A principis de 1937, amb els Decrets de S'Agaró, es donà una nova ordenació financera que preveia la unificació i coordinació de les despeses originades pels refugiats als ajuntaments que els tenien acollits. Per tal de regular tot això, el sotssecretari de finances, Carles Martí Feced, va treure una ordre el 3 d'abril de 1937 on estipulava que els ajuntaments havien d'enviar a la Conselleria de Sanitat i Assistència Social una relació mensual del nombre total de refugiats, amb separació de sexe i edat (adults i infants), i detallant si havien rebut assistència durant tot el mes o només durant uns dies. Un cop eren aprovades, els ajuntaments rebien 2 pessetes diàries per cada refugiat.⁽¹⁴⁾

De cara a portar un control sanitari sobre els refugiats que arribaven a Catalunya, es creà la Comissió Executiva de Sanitat dels Refugiats, que ràpidament es posà

(11) *DOGC*, núm. 292, 18-10-1936, p. 244.

(12) *DOGC*, núm. 333, 28-11-1936, p. 774-775.

(13) *DOGC*, núm. 294, 20-10-1936, p. 269.

(14) *DOGC*, núm. 101, 11-4-1937, p. 106.

en contacte amb aquells municipis que en tenien per tal d'evitar la propagació de possibles malalties infeccioses entre la població.⁽¹⁵⁾

Veient que la guerra anava per llarg i que l'aparell encarregat de l'assistència als refugiats no acabava de funcionar de forma efectiva, degut sobretot a la multiplicitat de competències, la Generalitat es va veure amb la necessitat de tenir un major control sobre totes aquelles àrees que quedaven disperses. Per tant, es creà per Decret de Presidència del 14 d'agost de 1937, el Comissariat d'Assistència als Refugiats (CAR), dirigit pel diputat gironí Xavier Casademunt,⁽¹⁶⁾ i una Comissió Consultiva d'Ajut als Refugiats, dependent de la Conselleria de Governació i Assistència Social, ara refosa en un nou departament.⁽¹⁷⁾

Amb la constitució del CAR, desaparegueren els Comitès Comarcals i el Comitè Central d'Ajut als Refugiats, quedant part dels seus recursos sota el control d'aquest organisme. A continuació es creà una xarxa de delegats a les estacions de frontera, a les vegueries i posteriorment a les comarques, quedant l'alcalde de cada població com a màxim responsable.⁽¹⁸⁾ A més, es donà als ajuntaments la responsabilitat i el dret d'ordenar, dins del seu municipi i sota la normativa de la Generalitat, la vida dels refugiats. Es creà la figura d'un delegat dels refugiats a cada població, s'acceptà que desenvolupessin tasques a canvi d'una remuneració, es facilità l'escola en llengua materna, sobretot als refugiats bascos, i obriren aules d'adults per aprendre català, entre d'altres mesures.

Per poder cobrar els subsidis que atorgava la Generalitat, el comissari Casademunt va establir quina era la documentació que havien d'enviar els ajuntaments a les delegacions que tenia el CAR a les respectives vegueries. Consistia en trametre mensualment una relació nominal dels refugiats assistits, detallant les dades personals, la professió i l'edat, el lloc de naixement, la procedència i la data d'arribada, a més s'havien de fer constar les altes i les baixes produïdes durant el mes.⁽¹⁹⁾

El 5 de maig de 1938 es produïa el relleu a la direcció del CAR i Xavier Casademunt era substituït per Ricard Altaba.⁽²⁰⁾ Amb Ricard Altaba es reorganitzaren els serveis i els càrrecs, tant a les oficines centrals com a les delegacions de les fronteres

(15) La Comissió Executiva de Sanitat dels Refugiats es creà el 10 de juliol de 1937 i tingué cura de totes aquelles mesures referents al control sanitari dels refugiats que hi havia en territori català. *DOGC*, núm. 192, 11-7-1937, p. 130.

(16) Per conèixer més detalls sobre l'actuació de Xavier Casademunt al front del Comissariat d'Assistència als Refugiats vegeu FABRE, Jaume: "Els refugiats de la guerra civil a Catalunya", a *L'Avenç*, núm. 63 (setembre 1983), p. 15-23.

(17) *DOGC*, núm. 236, 24-8-1937, p. 745-748.

(18) El Comissariat d'Assistència als Refugiats va establir delegats a totes les capitals de vegueries: 1.ª vegueria (Barcelona), delegat Ararás; 2.ª vegueria (Girona), delegat Farrerons; 3.ª vegueria (Tarragona), delegat J. Cadevall; 4.ª vegueria (Reus), delegat provisional J. Cadevall i posteriorment Josep Borràs Messeguer; 5.ª vegueria (Tortosa), delegat Codina; 6.ª vegueria (Vic), delegat Senón; 7.ª vegueria (Manresa), delegat Sens; 8.ª vegueria (Lleida), delegat Alzamora i 9.ª vegueria (Trepç), delegat Jimeno. *La Vanguardia*, núm. 23.003, 3-12-1937, p. 2.

(19) *DOGC*, núm. 259, 16-9-1937, p. 1156.

(20) Ricard Altaba fou regidor de l'Ajuntament de Barcelona i, abans d'entrar al capdavant del Comissariat d'Assistència als Refugiats, va ser secretari de la delegació del Govern d'Euskadi a Catalunya. Vegeu ALTABA I PLANUÇ, Ricard: *Vuit mesos a la Delegació del Govern d'Euskadi a Catalunya*, Barcelona, 1938. Sobre la seva actuació al CAR vegeu FABRE, Jaume, op. cit., p. 15-23.

i les vegueries. Tanmateix, es mantingueren les línies d'actuació marcades pel decret inicial fins al final de la guerra.

Per últim, hem d'esmentar el paper que tingueren altres organitzacions d'ajut als refugiats que actuaren a Catalunya. Acostumen a classificar-se en tres grups:⁽²¹⁾ les lligades a organismes polítics o sindicals com el SRI i el Socors Roig del POUM, entre d'altres; les institucions de govern o delegacions que tingueren altres comunitats espanyoles, com el Govern Basc;⁽²²⁾ i en tercer lloc, les institucions de caràcter humanitari com podien ser la Creu Roja Espanyola (CRE) i els Quàquers.⁽²³⁾

Finalment, només comentar que tota aquesta població refugiada fou mantinguda en gran part per les hisendes locals. Certament, els pressupostos municipals no estaven preparats per fer front a les despeses que generava el seu manteniment. Per poder aconseguir els recursos suficients s'organitzaren recol·lectes, tómboles, festivals de música i teatre, i s'imposaren contribucions extraordinàries que van recaure directament sobre la població. En el cas dels proveïments, el subministrament es feia seguint els mecanismes de distribució establerts per la Generalitat, però, a mesura que avanci la guerra i comencin a escassejar els productes, el Govern de la República se'n farà càrrec de l'abastament⁽²⁴⁾ i augmentaran les restriccions en el racionament als refugiats.⁽²⁵⁾

3. ELS REFUGIATS A CONSTANTÍ

3.1. L'arribada de refugiats de les diferents zones de guerra

Segons les llistes de refugiats que s'han conservat, el primer contingent arribà el 24 de novembre de 1936.⁽²⁶⁾ Estava format per 26 menors procedents de Madrid, entre ells viatjava la nena Alberta Cerón Gavilán amb cinc germans més. Quan començaren els atacs sobre la capital foren evacuats en direcció a Barcelona. Segons el seu testimoni, la seva família vivia al carrer Sombrerete núm. 6 i durant els atacs de l'artilleria nacional va caure un obús a la finca que la va destruir parcialment i degut a això van haver de ser traslladats a una guarderia. Després d'uns dies d'estar allí, havien de partir cap a Rússia, com a destí inicial, però justament quan la seva mare havia tornat

(21) Per a més informació sobre aquestes organitzacions vegeu SERRALLONGA, Joan: *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra (1936-1939)*, Barcelona, Base, 2004, p. 141-162.

(22) Un llibre interessant sobre el Govern Basc a Catalunya és el de ARRIEN, Gregorio; GOIOGANA, Iñaki: *El primer exilio de los vascos. Cataluña 1936-1939*, Barcelona, Fundació Ramon Trias Fargas/Fundación Sabino Arana, 2002.

(23) Els Quàquers van actuar durant la guerra en els dos bàndols i ajudaren sobretot a la població infantil, vegeu MENDLESOHN, Farah: *Quaker Relief Work in the Spanish Civil War*, United Kingdom, Edwin Mellen Press, 2002.

(24) A principis de 1938, la Direcció General de Proveïments, dependent del Govern de la República, es feia càrrec de l'abastament de queviures a la població civil a Catalunya. El 23 de febrer de 1938 es reglamentava el racionament de queviures entre la població refugiada. *DOGCG*, núm. 62, 3-3-1938, p. 890.

(25) *DOGCG*, núm. 285, 12-10-1938, p. 130.

(26) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Refugiats. Registre 1937-1938. "Relació dels evacuats de les zones de guerra acollits en aquesta població el darrer dia del mes de maig de 1937", Constantí, 12-6-1937, sig. 3167.

a casa a buscar roba, van ser traslladats en camió cap a Alcázar de San Juan (Ciudad Real). Continuaren el viatge en un tren denominat "El Correo", en direcció a València, fins arribar a Tarragona, on van haver de baixar. Finalment, foren traslladats en camió cap a Constantí.⁽²⁷⁾

Sembla ser que, durant el mes de novembre, el Comissari de la Generalitat a Tarragona, Lluís Mestres i Capdevila, havia mantingut contacte amb varis municipis del Tarragonès demanant quants infants podien allotjar. Molts ajuntaments van fer pregons animant la població a acollir-ne. En el cas de Constantí, de seguida vàries famílies es van oferir per cuidar-los. Una característica destacable d'aquesta primera tongada de refugiats és que estava formada bàsicament per nens i, en la major part dels casos, eren grups de germans. Per exemple, els germans Cerón Gavilán foren distribuïts per diferents cases: Felipe (7 anys) i Maruja (5 anys) van ser acollits a casa de Joan Roig Rivalt i Francisca Español Maduell (*ca la Cisqueta Llevadora*), respectivament; Alfonso (11 anys) va anar a casa de Josep Garriga Sans, Alberta (10 anys) amb Macià Martorell Martí (*ca Macià*), Dolores (8 anys) amb Josep Maduell Roig (*ca Maduell*) i Emilia (13) a casa de l'alcalde Joan Fortuny Magriñà.

Els germans Cerón Gavilán i altres nens de Constantí aixecant el puny. Any 1937. A dalt, d'esquerra a dreta: desconegut, Alfonso Cerón, Antonio (amic), Emilia Cerón i M. Teresa. Al centre, d'esquerra a dreta: Vicente (amic), Alberta Cerón, Felipe Cerón, Maruja Cerón i Lola Cerón. A baix: Pere Martorell. Fotografia cedida per Alberta Cerón Gavilán.

(27) "Memòries d'Alberta Cerón Gavilán", Madrid, s. d., 3 pàgines manuscrites. Arxiu particular.

Quatre dies més tard de la primera onada de nens madrilenys, el 28 de novembre, era acollida a Constantí una família de Badajoz formada per la mare i les dues filles. I, entre el 13 i el 17 de desembre, arribaren novament menors procedents de Madrid. En total eren 30 i de seguida foren acollits per diferents famílies. Alguns d'ells presentaven un aspecte llastimós, portaven la roba bruta i plena de polls. Inclús, uns quants van haver de rebre assistència mèdica. No van faltar les campanyes de solidaritat com ara la venda del "Segell Pro-Infància" o la "Setmana de l'Infant" destinades als infants refugiats que es trobaven a l'empara de l'Assistència Social.

«Segell Pro-Infancia». Any 1937. AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Expedient pressupost municipal ordinari per a l'exercici econòmic del 1937, sig. 1533.

L'evacuació dels nens madrilenys suposà, en molts casos, la separació forçosa dels seus pares biològics o legals. Alguns d'ells no els tornarien a veure fins després de la guerra, altres en canvi, aconseguirien reunir-se abans. Aquest és el cas de la refugiada Antonia Ramos Sánchez, que fou evacuada de la capital, juntament amb una filla de 2 anys, Antonia Casado Ramos, en direcció a Tortosa. Els seus quatre fills: Emilio (12), Micaela (9), Flora (6) i Pedro (4) formaven part de la primera expedició de nens madrilenys que havia arribat a Constantí. Per tal de reunir-los, el Consell

Municipal de Tortosa es posà en contacte amb la Conselleria d'Assistència Social de Constantí.⁽²⁸⁾ Finalment, la mare i els fills es retrobarien a Constantí el 14 de gener de 1937. Tanmateix, sembla ser que més endavant es tornarien a separar, ja que un cop acabada la guerra, el pare reclamà els menors.

Les expedicions continuaren i el 19 de gener un altre grup de 13 refugiats s'instal·lava al poble. El degoteig continuà i, entre el 20 de gener i l'1 d'agost de 1937, arribaren 23 més, també de Madrid.

El fet de que les expedicions arranquessin de Madrid no vol dir que tots els evacuats fossin madrilenys, n'hi havia de Toledo,⁽²⁹⁾ de Huelva, de Lleó, de Salamanca i de Badajoz, entre d'altres. Degut a l'avanç de les tropes franquistes per les províncies limítrofes, la capital es convertí en centre d'acollida de milers de desplaçats i alhora en punt d'evacuació cap a altres zones de rereguarda com ara València i Catalunya.

A partir del 10 de setembre de 1937 començaren a arribar els primers refugiats procedents del nord de la península, eren un total de 7: 3 de San Sebastià i 4 de Burgos. En aquesta expedició viatjava la refugiada Lucía Dueñas Monasterio i la seva mare, Victoria Monasterio Ronda, que serien acollides per la família de Josep Franquès Sans. Al cap de poc temps, la mare fou traslladada a una altra casa però la filla es quedà. Segons el testimoni de Josep Franquès: "els meus germans i jo l'acollirem com una germana, jugava amb nosaltres i va aprendre ràpidament el català".⁽³⁰⁾

Aproximadament un mes més tard, el 17 d'octubre, arribava un segon grup de 25 refugiats procedents de Guipúscoa, d'Astúries i de Cantàbria. Dins de la província de Guipúscoa hem de destacar aquells que provenien de Sant Sebastià, municipi costaner que es convertí en centre d'acollida de molts refugiats de poblacions properes. Del Principat d'Astúries, primordialment eren originaris de la capital, Oviedo, i de la zona de Cantàbria localitzem població originària de Cañeda, molt a prop de Reinosa, per on passarien fins arribar a Santander. A mesura que vagin caient les principals províncies del nord es succeïran les evacuacions de refugiats cap a França. Un cop allí, seran repatriats cap a la rereguarda republicana, concretament a Catalunya.

A diferència de les primeres onades de nens procedents de Madrid, els refugiats del nord eren majoritàriament dones i gent gran. Amb el grup d'asturians viatjava Francisca Álvarez Orive, acompanyada dels seus fills, una germana i els seus pares. Un cop van arribar a Constantí van ser allotjats a casa de Gaspar Alasà. Segons recorda el seu fill, Joan Alasà: "A casa seva quedà la mare però tant els fills com la resta de la família foren col·locats en altres cases del poble".⁽³¹⁾

El mes d'octubre de 1937 Constantí tenia acollits uns 128 refugiats, xifra que es reduiria mínimament durant els mesos següents fins a estabilitzar-se pels voltants dels 120-121. Tot i que no s'han conservat les llistes d'evacuats corresponents a l'any 1938,

(28) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Correspondència 1937 (rebuda): "Ofici emès pel Consell Municipal de Tortosa a la Conselleria d'Assistència Social de Constantí", Tortosa, 9-1-1937, sig. 2693.

(29) Per conèixer com funcionà l'evacuació de la població dels diferents municipis de la província de Toledo vegeu l'article de COLLADO, Juan Carlos: "Refugiados y evacuados de la provincia de Toledo al comienzo de la guerra civil (1936)", a *Espacio, Tiempo y Forma. Serie V, Historia Contemporánea*, UNED, núm. 21, 2009, p. 209-248.

(30) Entrevista amb Josep Franquès Sans. Constantí, 16-07-2010.

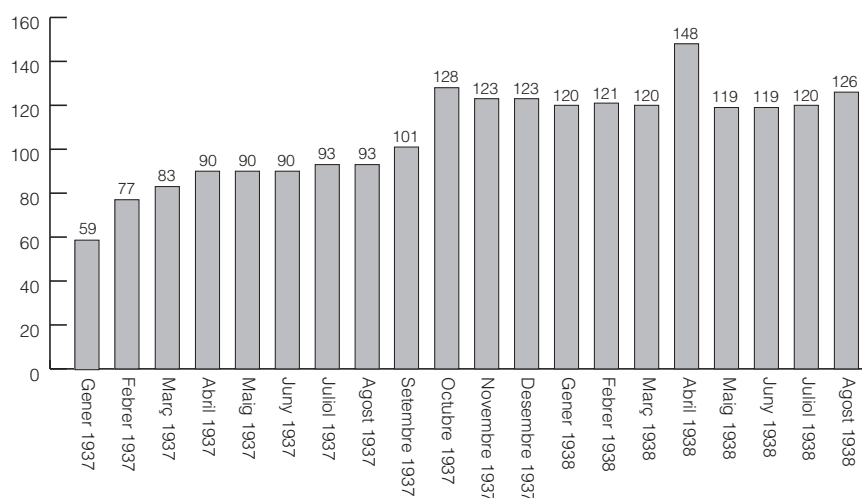
(31) Informació extreta de l'entrevista realitzada a Joan Alasà per Àlex Roig. Constantí, 2010.

aquests números es mantindrien fins a l'abril de 1938, quan s'assoliria la xifra màxima de 148.⁽³²⁾ Sembla ser que aquest increment hauria estat motivat per l'arribada de nous refugiats procedents de la zona d'Aragó, ja que a partir de la primavera de 1938 es produiria la ruptura d'aquest front. Una prova d'això és que durant el mes d'abril va passar pel municipi una família procedent d'Alcanyís (Terol), que al cap de pocs dies fou traslladada a Valls.⁽³³⁾

A partir de l'estiu començaren a arribar evacuats procedents de la zona de l'Ebre, com ens ho demostra el fet de què durant el mes d'agost s'hagués inclòs en les llistes de racionament al veí de Tortosa Francesc Curto.⁽³⁴⁾

Per últim, si ens fixem en el gràfic, observem que es poden apreciar clarament tres fases ben diferenciades per puntes de creixement. La primera, que aniria des del gener fins al setembre de 1937, es caracteritza per un creixement constant fins arribar al centenar de refugiats, la majoria de Madrid. La segona, s'inicia amb una punta d'arribada de refugiats al mes d'octubre, motivada per la presència d'evacuats del nord, i continua amb un descens progressiu durant els mesos següents fins a establitzar-se al voltant dels 120 refugiats. Finalment, la tercera comença amb l'alça brusca de refugiats procedents de l'Aragó, experimentada durant el mes d'abril, i s'estén fins a l'agost de 1938, quan s'assoleix la xifra de 126 refugiats.

Evolució dels refugiats a Constantí (gener 1937-setembre 1938)

Font: PIQUÉ I PADRÓ, Jordi: *La crisi de la rereguarda...*, op. cit., p. 620-623.

(32) Les xifres utilitzades corresponen als refugiats de guerra subvencionats per la Generalitat a Constantí durant els anys 1937 i 1938. PIQUÉ I PADRÓ, Jordi: *La crisi de la rereguarda...*, op. cit., p. 620-623.

(33) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Llibre registre correspondència: registre de sortida de documents 1937-1938. 6-04-1938, sig. 1432.

(34) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Llibre d'Actes 1937-1938, 28-08-1938, foli 61 revers, sig. 55.

3.2. El manteniment d'una població cada vegada més nombrosa i les relacions de convivència

A partir de que els municipis rebien els primers refugiats, els consells municipals s'havien de fer càrrec del seu manteniment, des de l'allotjament fins al lliurament d'aliments, roba, medicaments, etc. Totes aquestes despeses, que no estaven contemplades a cap fons local de previsió, es van haver d'afegir posteriorment als pressupostos municipals, en concret als capítols VIII (Beneficència) i IX (Assistència social). De fet, les primeres partides destinades als refugiats, una de 1.000 pessetes per a medicaments i una altra de 2.000 pessetes per a roba i altres efectes, figuren per primera vegada al pressupost municipal de 1937.⁽³⁵⁾

D'altra banda, el Consell Municipal decidí concedir un subsidi de 2,50 pessetes per a cadascun dels refugiats majors d'edat.⁽³⁶⁾ A més, per tal d'aconseguir més recursos, l'alcalde Joan Fortuny decidí crear un repartiment general a favor dels refugiats.⁽³⁷⁾ La imposició d'arbitris extraordinaris sovint creba malestar entre la població, fins al punt que eren freqüents els endarreriments en els pagaments.⁽³⁸⁾

A partir del mes de juny de 1937, es començaren a cobrar els subsidis de 2 pessetes per refugiat corresponents als mesos de febrer i març. Durant el mes de febrer de 1937, per a 81 refugiats es van lliurar un total de 4.425 pessetes procedents en gran part de la Generalitat.⁽³⁹⁾ Aquests diners eren entregats a les famílies que els tenien acollits i quedaven enregistrats en uns quaderns mensuals on els titulars de cada casa havien de signar conforme els havien rebut.

Pel que fa a l'allotjament, les autoritats locals van destinar algunes de les propietats confiscades o abandonades. Un dels primers locals que es preparà per hostatjar els nens madrilenys va ser la planta baixa de la Caixa Rural de Crèdit (Casino).⁽⁴⁰⁾ Però durà ben poc, ja que al cap de poc temps els dirigents del POUM decidiren ocupar-lo. Després de reiterades queixes al Comissari de la Generalitat a Tarragona, aquesta propietat passaria de nou a mans de l'Ajuntament. Tanmateix, tot i les vicissituds derivades de les confiscacions, la major part dels infants foren acollits en cases particulars.

(35) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Expedient pressupost municipal ordinari per a l'exercici econòmic del 1937, sig. 1533.

(36) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Llibre d'Actes 1936-1937, 28-01-1937, foli 29, sig. 54.

(37) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Llibre d'Actes 1936-1937, 25-02-1937, foli 35, sig. 54.

(38) Existeixen una sèrie d'oficis enviats per l'alcaldia reclamant el pagament de les quotes pre-refugiats als següents veïns: Joan Magriñà Fort, Feliu Franquès Gavaldà, Magí Roselló Maduella, Josep Gavaldà Martorell, Antoni Font Roig i Josep Salas. AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Correspondència 1937 (enviada), sig. 3091.

(39) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Refugiats. Nòmina d'ajuts econòmics i queviures 1937-1938: "Nòmina dels refugiats de zones de guerra corresponent al mes de febrer de l'any 1937", Constantí, 23-06-1937, sig. 3166. Contínuament els subsidis de 2 pessetes eren cobrats amb retard pels ajuntaments, fou una pràctica habitual durant la guerra. Per exemple, els mesos de febrer i març de 1937 es van pagar al juny, els de juliol i agost al novembre, i així successivament. Comparant les xifres de les nòmines dels subsidis que rebien les famílies de Constantí que tenien refugiats, amb els expedients de pagament del Departament de Finances de la Generalitat republicana per als municipis de la circumscripció de Tarragona, observem que existeixen certes diferències, encara que mínimes, en el nombre de refugiats contemplats a Constantí durant els diferents mesos.

(40) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Llibre d'Actes 1936-1937, 8-12-1936, foli 16, sig. 54.

Amb l'arribada de més refugiats el Consell Municipal decidí allotjar-los en finques com ara el Mas de l'Amany i el Mas de Ventura, amb la possibilitat de treballar les terres annexes i utilitzar-les per al seu profit. A banda, uns quants foren instal·lats a les dependències de l'Hospital de Beneficència i a l'edifici on Esquerra Republicana (ERC) tenia el seu casal.

FARMACIA MUNICIPAL DE CONSTANTÍ
Ajuntament

En *Josefa Vázquez (R)* deu:

	Pesetes	Cts.
Per <i>medicina</i>	<i>4</i>	<i>75</i>
TOTAL.....	<i>4</i>	<i>75</i>

Data *16-III-37*

«Factura de la farmàcia municipal en concepte de medicaments entregats a la refugiada Josefa Vázquez». Any 1937. AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Compte de Caixa. Expedient pressupost municipal ordinari per a l'exercici econòmic del 1937, sig. 1533.

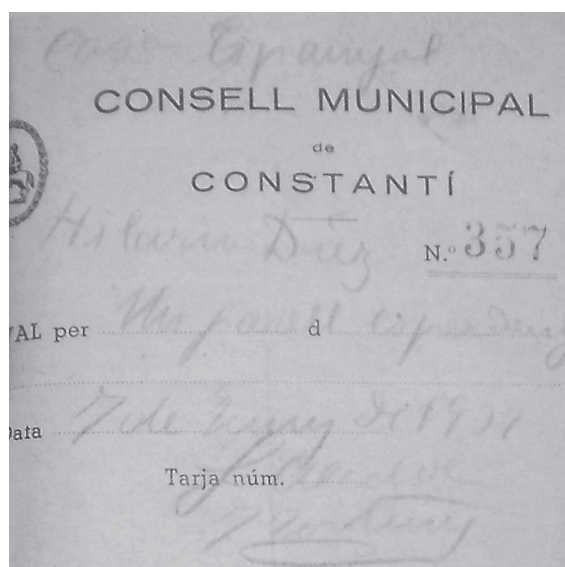
Una altra manera d'ajudar-los era incorporant-los al món laboral. Sovint, treballaven en obres municipals i en tasques agrícoles a canvi d'un jornal. Inclús, la refugiada Josefa Vázquez va ser contractada com a encarregada de la neteja de les oficines municipals i altres dependències, a canvi d'una remuneració mensual de 75 pessetes.⁽⁴¹⁾

A l'hora del repartiment d'aliments, tot i que l'Ajuntament havia de seguir els mecanismes de distribució establerts per la Generalitat, era el principal responsable del racionament entre la seva població. De seguida que van arribar els refugiats foren inclosos en el racionament i des dels diferents establiments se'ls hi facilità tot tipus de productes. El pa es subministrava des del forn de Salvador Sans Batista, la Cooperati-

(41) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Llibre d'Actes 1937-1938, 25-11-1937, foli 28 revers, sig. 55.

va distribuïa articles com ara lleties, fesols, oli i pots de llet per als infants madrilenys, la roba i el calçat procedien de la merceria que tenia la veïna Medi Rodríguez, i de la farmàcia municipal obtenien els medicaments.

Un cop subministrats els diferents articles, les factures eren enviades a l'Ajuntament, però a vegades també se'ls hi donava uns vals perquè ells mateixos poguessin bescanviar-los a les diferents botigues.

«Val emès pel Consell Municipal de Constantí en concepte d'un parell d'espardenyes a "ca l'Espanyol"». Any 1937. AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Compte de Caixa. Expedient pressupost municipal ordinari per a l'exercici econòmic del 1937, sig. 1533.

A mesura que avanci la guerra i comencin a escassejar els productes, les autoritats locals aniran adoptant mesures més restrictives com limitar les quantitats per individu i numerar les cartilles per tal d'evitar situacions de picaresca a l'hora del racionament.

Finalment, per cloure aquest capítol, destacar alguns dels episodis viscuts entre els refugiats i la població d'acollida. Una de les causes més freqüents de disputes va ser la falta d'adaptació dels menors, s'ha de tenir en compte que la separació de la família i la integració a un nou entorn no sempre era fàcil. Per exemple, la nena Angeleta Manrique Segrín no acabà d'adaptar-se a la família d'acollida i finalment fou traslladada a una altra casa a Tarragona.⁽⁴²⁾ D'altra banda, eren freqüents les queixes de refugiats denunciant els abusos comesos per alguns veïns, aquest és el cas de la

(42) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Correspondència 1937 (enviada): "Ofici enviat per l'alcalde al Comitè Comarcal d'Ajut als Refugiats de Tarragona", Constantí, 8-09-1937, sig. 3091.

refugiada Josefa Vázquez que denuncià al propietari del pis on vivia per treure-li els mobles i traslladar-los als baixos de l'edifici.⁽⁴³⁾ Inclús, n'hi hagué algun que protestà perquè no el deixaven acudir al refugi quan sonava l'alarma de bombardeig.⁽⁴⁴⁾

Un dels casos més surrealistes, si més no curiós, va ser el que protagonitzaren les germanes Concepció i Montserrat Martorell Solé, i les veïnes Maria Solé Solé i Concepció Solé Roig. Sembla ser que van ser denunciades per haver obligat a la refugiada Sagrario García Aragón a besar un crucifix i per suposada conducta feixista.⁽⁴⁵⁾ A banda de les inculpades, també van declarar les veïnes Francesca Coll Galofré, Júlia Solé Tarriga, Montserrat Llauredó Golorons i Maria Gavalda Torrell. Finalment, degut a que les declaracions eren confuses i contradictòries, i no quedava gaire clar el que havia succeït, no s'inculpà a ningú.

Per últim, afegir que sovint el delegat dels refugiats havia d'actuar de mediador en algunes disputes, el juny de 1938 era escollit Emilio González López. I recalcar que no totes les relacions foren problemàtiques, ans al contrari, aquí hem reproduït alguns episodis però, en general, la convivència entre la població d'acollida i els refugiats va ser bona.

3.3. La fi de la guerra: el retorn dels nens madrilenys

La derrota republicana a la zona de l'Ebre accelerà el desenllaç de la guerra, aquest fet tingué conseqüències immediates. Per una banda, arribaren més evacuats a poblacions dels Tarragonès i comarques properes i, per una altra, el front s'apropà cap a territoris que fins aleshores havien estat de rereguarda. A partir d'aquí s'iniciaria un èxode massiu de persones cap a França. Allí els esperarien forces militars i policials franceses que els enviarien als diferents camps de refugiats.

Cal destacar però, que no tots els refugiats que havien arribat a Constantí marxaren, una part dels nens madrilenys que havien estat acollits es van quedar fins al final de la guerra. No obstant, un cop es van establir les autoritats franquistes una de les seves prioritats va ser la repatriació dels infants refugiats a Catalunya. Les institucions que més intervingueren foren la Junta de Protección de Menores i Auxilio Social. Tanmateix, el procés era complex i lent, calia la col·laboració dels ajuntaments, de les Juntes Provincials de Beneficència i dels propis veïns. Un cop eren reclamats i localitzats, els menors eren enviats a la Junta de Protección de Menores de Barcelona, per posteriorment ser traslladats a Madrid.

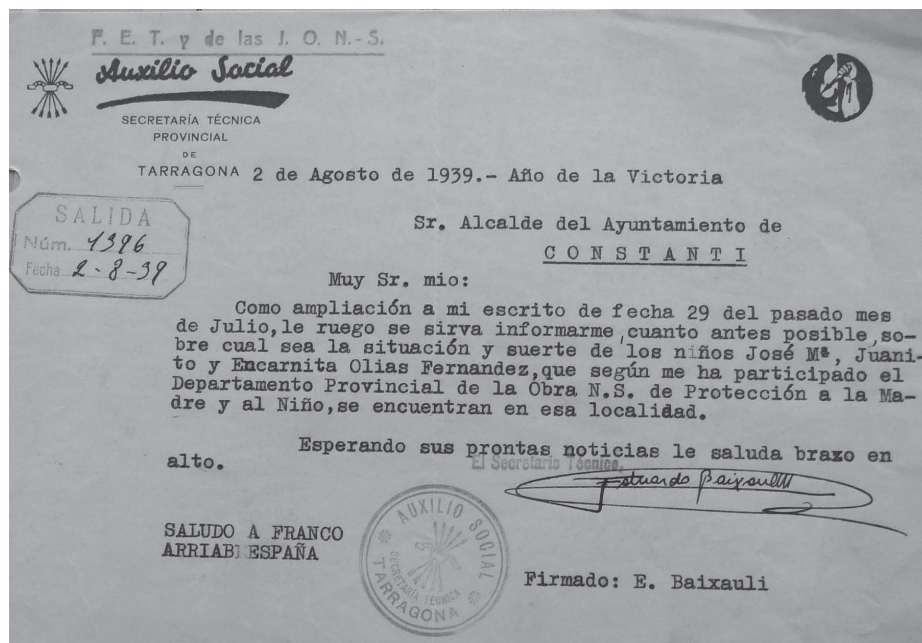
A vegades eren els mateixos pares els que s'encarregaven de la repatriació, es posaven en contacte amb les autoritats pertinents i iniciaven els tràmits. El retrobament acostumava a produir-se davant la família d'acollida i les autoritats locals. Aquest és el

(43) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Llibre registre de correspondència: registre de sortida de documents 1937-1938, 28-10-1937, sig. 1432.

(44) Ídem, 26-3-1938.

(45) AMCO. Fons Ajuntament de Constantí. Alcaldia. Judicis presidits per l'alcalde 1937: "Expedient incoat a les veïnes Maria Martorell Solé, Montserrat Martorell Solé i Concepció Solé Roig pel fet d'haver coaccionat la refugiada Sagrario García Aragón a besar un crucifix i per salutacions feixistes", Constantí, 15-02-1937, sig. 3618.

cas de Pedro Casado Lucas, que viatjà fins a Constantí per reunir-se amb els seus fills Micaela, Flora i Pedro Casado Ramos.⁽⁴⁶⁾

«Ofici enviat per Auxilio Social, delegació a Tarragona, a l'alcalde de Constantí demanant informació sobre l'estat en què es trobaven els refugiats madrilenys José, Juan i Encarna Olias Fernández», 2-08-1939. AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Correspondència 1939 (rebuda), sig. 2714.

El maig de 1939 l'Ajuntament elaborà una llista dels nens refugiats que hi quedaven a Constantí, n'hi havia un total de 33. Tanmateix, és possible que n'hi hagués algun més i no fos anotat. En la primera expedició van marxar aproximadament la meitat, la resta van haver d'esperar. En una segona tongada durant el mes d'agost, foren evacuats Petra i Juana Manzanares Sáez, Esteban Giménez Belandía, Alejandro Paz Pardo, Manuel de la Hoz Morcillo i M. Teresa García Prados.⁽⁴⁷⁾

El 13 de setembre de 1939 eren entregats a la Junta de Protección de Menores de Barcelona els nens José i Juan Olias Fernández, Alfonso i Pascual Cañete Montes, José i Lorenzo Serrano Palacios, Félix Paz Pardo, Felipe Mínguez González, Rafael

(46) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Correspondència 1939 (rebuda): "Acta d'entrega dels nens Micaela, Flora i Pedro al seu pare, Pedro Casado Lucas, davant l'alcalde Tomàs Gavaldà Roselló i els veïns Andreu Bran Huguet i Josep Golorons Nicolau", Constantí, 2-06-1939, sig. 2714.

(47) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Correspondència 1939 (rebuda): "Notificació enviada per Basilio García a l'alcalde de Constantí on es feia càrrec del trasllat i custòdia fins a Madrid d'una sèrie de nens acollits a Constantí", Constantí, 28-08-1939, sig. 2714.

Reguera Herrero i Pedro Gómez Céspedes. La persona encarregada d'entregar-los fou el veí Josep M. Aluja Coll.

Els últims en ser repatriats foren Encarna Olías Fernández i Marceliano Morlanes Camuerga. Marxaren entre l'octubre i el novembre de 1939 i, sembla ser, que, en el cas de l'Encarna, no havia pogut viatjar abans perquè havia estat malalta. En el cas de Marceliano, segons va argumentar el veí que el tenia acollit, Rafael Gibert Recasens, havia acordat amb la seva mare entregar-li en persona.⁽⁴⁸⁾

Per acabar, comentar que alguns dels infants tornaren amb el temps. Fins i tot, n'hi hagué un que es quedà a viure a Constantí, la refugiada madrilenya Dolores Cerón Gavilán, que havia estat acollida a *ca Maduell*. Amb el temps, es casaria i formaria la seva pròpia família.⁽⁴⁹⁾

Nens madrilenys acollits a Constantí i repatriats a Madrid (1939)

Cognoms i nom	Domicili	Família d'acollida
Cerón Gavilán, Alfonso	C. San Pedro	Josep Garriga Sans
Cerón Gavilán, Felipe	C. Generalísimo Franco	Joan Roig Rivalt
Cerón Gavilán, Emilia	C. 28 de Marzo, 27	Joan Fortuny Magriñà
Cerón Gavilán, María	C. Iglesia Vieja	Antoni Español Perelló
Cerón Gavilán, Dolores	C. Queipo de Llano	Josep Maduell Roig
Serrano Palacios, José	C. Calvo Sotelo, 26	Josep Marsal Solé
Serrano Palacios, Lorenzo	C. 28 de Marzo, 1	Pau Ollé Martorell
Casado Ramos, Pedro	C. San Pedro, 4	Andreu Bran Huguet
Casado Ramos, Micaela	C. San Pedro	Pau Gil Rivalt
Reguera Herrero, Rafael	C. San Pedro, 9	Joaquim Martin Torrents
García Rodríguez, Enrique	C. Generalísimo Franco, 5	Josep Cusidó Plana
Manzanares Sáez, Petra	C. 28 de Marzo, 45	Rafael Fortuny Magriñà
Manzanares Sáez, Juana	Pl. José Antonio, 5	Lluís Tomàs Moragues
Ávila Fernández, José	C. Queipo de Llano, 25	Sebastià Torrents Roig
Ávila Fernández, Manuel	C. San Vicente	Salvador Molné Roig
Ávila Fernández, Alfonso	C. General Mola	Francesc Martí Coll
García Prados, M. Teresa	C. Iglesia Vieja	Francesc Munné Prats
Cañete Montes, Alfonso	Pl. José Antonio, 1	Maria Mallafré Ferré
Cañete Montes, Pascual	C. Generalísimo Franco, 31	Antoni Massó Gavallda
Paz Pardo, Alejandro	C. del Ejército Nacional, 23	Josep Nicolau Roig
Paz Pardo, Félix	C. Generalísimo Franco, 24	Antoni Roig Torrents
Giménez Belandía, Esteban	C. 15 de Enero, 19	Joan Alegret Grau

(48) AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Correspondència 1939 (rebuda): "Relación nominal de los niños y niñas procedentes de Madrid que se encontraban refugiados en esta municipalidad y son entregados a la Junta de Protección de Menores de Barcelona", Constantí, 12-09-1939, sig. 2714.

(49) Informació extreta de l'entrevista realitzada al seu fill Antoni Curull Cerón. Constantí, 26-08-2010

Cognoms i nom	Domicili	Família d'acollida
Mínguez González, Felipe	C. de los Mártires Constantinenses, 6	Medi Rodríguez Roig
Córcoles González, José	C. 28 de Marzo, 3	Ramon Ferré Maduell
Córcoles González, Engracia	Arrabal de las Cruces, 45	Joan Ferré Montaña
Córcoles González, Ángela	C. Generalísimo Franco	Josep Plana Gavaldà
González Díaz, Serafina	C. 28 de Marzo	Ramon Ferré Maduell
Morlanes Camuerga, Marceliano	C. de los Mártires Constantinenses, 8	Rafael Gibert Recasens
Olías Fernández, Juan	C. Calvo Sotelo, 37	Antoni Serrahima Massó
Olías Fernández, José	C. San Vicente, 48	Eduard Domingo Pablo
Olías Fernández, Encarnación	C. Queipo de Llano	Feliu Maduell Moragues
Delaó (de la Hoz) Morcillo, Manuel	C. 28 de Marzo, 28	Josep Roig Curull
Cera Márquez, Felipe	C. 15 de Enero	Magí Maduell Peris

Font: AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Correspondència 1939 (rebuda): "Relación de los niños procedentes de Madrid sometidos a régimen familiar existentes en esta localidad que por disposición del Excmo. Sr. General Jefe de la Cuarta Región Militar, se remite a la Inspección de Evacuación de Barcelona", Constantí, 4-05-1939, sig. 2714.

4. CONCLUSIONS

En primer lloc, destacar l'enorme esforç que realitzaren les diferents institucions d'ajuda als refugiats que van actuar a Catalunya durant els anys que durà el conflicte. En especial, el Comitè Central d'Ajuda als Refugiats, els comitès comarcals i el Comissariat d'Assistència als Refugiats, entre d'altres. Encara que tot aquest aparell assistencial no s'hauria portat a terme sense els ajuntaments, els principals responsables dels refugiats dins del seu territori.

En segon lloc, comentar que l'estudi del fenomen dels refugiats a Constantí m'ha permès, per una banda, confirmar aspectes que ja coneixia i, per una altra, descobrir-ne de nous i de molt interessants.

Si relacionem les dates d'arribada amb les procedències ens adonem que les fases migratòries venen determinades per l'evolució dels fronts de guerra. La primera fase es caracteritza per l'arribada de refugiats procedents de Madrid durant els primers mesos de la guerra, la majoria són nens, i s'allarga pràcticament fins al mes de setembre de 1937. Una segona fase que ve marcada per la presència d'evacuats procedents del nord, a partir de la tardor de 1937, i que s'estén fins el mes de març de 1938. Per últim, una tercera que s'inicia al mes d'abril amb l'arribada de refugiats procedents del front d'Aragó, assolint-se la xifra rècord de 148, i que dura fins a l'agost, quan localitzem evacuats de l'Ebre.

A partir de què arriben els primers refugiats, tot i no comptar amb recursos suficients, el Consell Municipal es posà a treballar per mantenir-los. Van haver d'allotjar-los en vivendes i masos que havien estat confiscats i els hi van proporcionar tot tipus de

productes com ara aliments, roba, medicaments, etc. Fins que no es van començar a cobrar els subsidis de 2 pessetes per refugiat, la hisenda municipal se'n va fer càrrec de la majoria de les despeses, fins al punt d'incloure partides al pressupost de l'any 1937 i de confeccionar arbitris extraordinaris.

Pel que fa a les relacions de convivència entre la població d'acollida i els refugiats, comentar que la majoria de les diferències entre uns i altres es produïren per la falta d'adaptació i per l'abús per part d'alguns veïns, i destacar el cas curiós d'un judici realitzat a unes veïnes de Constantí per obligar la refugiada Sagrario García Aragón a besar un crucifíx.

D'altra banda, resulta sorprenent l'entusiasme amb què es bolcaren molts constantinencs amb els nens madrilenys. L'adaptació a un nou entorn no sempre era fàcil, el fet de que molts d'ells fossin tractats com un més de la família facilità, sens dubte, la seva integració.

Finalment, un cop acabada la guerra, tots aquells nens que van quedar foren repatriats cap a Madrid a través d'organismes com ara la Junta de Protección de Menores i Auxilio Social. Tanmateix, alguns van tornar a visitar als seus pares adoptius i, fins i tot, un es quedà a viure a Constantí, la madrilenya Dolores Cerón Gavilán.

5. FONTS UTILITZADES

5.1. Fonts arxivístiques

Arxiu Municipal de Constantí (AMCO):

Fons Ajuntament de Constantí. Administració general. Llibre d'actes del Ple 1936-1937, 1937-1938 i 1939-1941, sig. 54, 55 i 124.

Fons Ajuntament de Constantí. Administració general. Llibre d'actes del Comitè Antifeixista de Constantí 1936, sig. 123.

Fons Ajuntament de Constantí. Administració general. Alcaldia. Judicis presidits per l'alcalde 1937, sig. 3618.

Fons Ajuntament de Constantí. Administració general. Correspondència 1936-1939 (rebuda), sig. 2677-2725.

Fons Ajuntament de Constantí. Administració general. Correspondència 1936-1939 (enviada), sig. 3655-3092.

Fons Ajuntament de Constantí. Administració general. Correspondència. Llibre registre de correspondència: registre de sortida de documents 1933-1937, 1937-1938 i 1939-1940, sig. 1431, 1432 i 1433.

Fons Ajuntament de Constantí. Hisenda. Expedient pressupost municipal ordinari per a l'exercici econòmic del 1937, sig. 1533.

Fons Ajuntament de Constantí. Població. Padró Municipal d'Habitants 1936-1940, sig. 1214.

Fons Ajuntament de Constantí. Beneficència i Assistència Social. Atenció a Refugiats i orfes de guerra. Refugiats. Nòmina d'ajuts econòmics i queviures 1937-1938, sig. 3166.

Fons Ajuntament de Constantí. Beneficència i Assistència Social. Atenció a Refugiats i orfes de guerra. Refugiats. Registre 1937-1938, sig. 3167.

Arxiu Històric de Tarragona (AHT), Tarragona:

Fons de la Delegació Provincial de l'Institut Nacional de Estadística de Tarragona (1931-1980).

Fons de la Delegació Provincial d'Hisenda de Tarragona (1850-1966).

Fons de Vivències Orals (1983-1986).

Arxiu Històric de la Diputació de Tarragona (AHDT), Tarragona:

Fons de la Comissaria Delegada de la Generalitat de Catalunya a Tarragona (1931-1939).

Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Sant Cugat del Vallès:

Fons Generalitat de Catalunya. Segona República (1931-1939). Departament de Sanitat i Assistència Social: lligalls 277-282.

Fons Generalitat de Catalunya. Segona República (1931-1939). Administració Autonòmica. Departament de Governació i Assistència Social. Hisendes Locals. Municipis de la circumscripció de Tarragona als quals han estat abonats subsidis de dues pessetes diàries per estada, per assistència a refugiats de zones de guerra (1937-1938): sig. 4126, 4129 i 4131.

Arxiu Particular Alberta Cerón Gavilán, Madrid.

5.2. Fonts hemerogràfiques

Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya, Barcelona (1936-1939)

Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya, Barcelona (1936-1939)

La Vanguardia, Barcelona (1936-1939)

5.3. Fonts orals

Entrevista amb Josep Franquès Sans. Constantí, 16-07-2010.

Entrevista amb Antoni Curull Cerón. Constantí, 26-08-2010.

Entrevistes realitzades per Àlex Roig a Ramon Marçal i Joan Alasà. Constantí, 2010.

5.4. Bibliografia

ALTABA I PLANUC, Ricard: *Vuit mesos a la Delegació del Govern d'Euzcadi a Catalunya*, Barcelona, 1938.

ARRIEN, Gregorio; GOIOGANA, Iñaki: *El primer exilio de los vascos. Cataluña 1936-1939*, Barcelona, Fundació Ramon Trias Fargas/Fundación Sabino Arana, 2002.

BAENA GALLARDO, Neus: *Les dones també han història! Història i memòria de les dones de Constantí al segle XX*, Constantí, Ajuntament de Constantí, 2010.

CERVELLÓ SALVADÓ, Àlex: "El cost humà de la Guerra Civil (1936-1939) a Constantí", a *Estudis de Constantí*, núm. 22 (2006), Centre d'Estudis de Constantí/Ajuntament de Constantí, p. 93-112.

COLLADO, Juan Carlos: "Refugiados y evacuados de la provincia de Toledo al comienzo de la guerra civil (1936)", a *Espacio, Tiempo y Forma. Serie V, Historia Contemporánea*, UNED, núm. 21, 2009, p. 209-248.

- DUCH, M.; FRANQUÈS, J.: *Viure de la terra. Història i memòria del Sindicat Agrícola de Constantí (1905-2005)*, Tarragona, Sindicat Agrícola de Constantí, 2006.
- DUCH, M.; GINÉ, A. M.: "Constantí durant la Guerra Civil", a *Estudis de Constantí*, núm. 3 (1987), Ajuntament de Constantí, p. 97-127.
- ESCARRÉ PINTO, Ricard: *Doctor Aleu. Obra i memòries*, Constantí, Ajuntament de Constantí, 2008.
- FABRE, Jaume: "Els refugiats de la guerra civil a Catalunya", a *L'Avenç*, núm. 63 (setembre 1983), p. 15-23.
- GRAU MASSÓ, Isidre: "La Guerra Civil a Constantí: noves aportacions", a *Estudis de Constantí*, núm. 13 (1997), Centre d'Estudis de Constantí/Ajuntament de Constantí, p. 97-98.
- GRAU I PUJOL, Josep M.: "Els refugiats", a *Imatges 1936-1939. La Guerra Civil a les comarques tarragonines*. Tarragona, *El Punt*, 2008, p. 186-197.
- GRAU I PUJOL, Josep M.; PUIG, Roser: *Nosaltres també fôrem emigrants. Migracions històriques a Constantí (1808-1945)*, Constantí, Ajuntament de Constantí, 2009.
- MENDLESOHN, Farah: *Quaker Relief Work in the Spanish Civil War*, United Kingdom, Edwin Mellen Press, 2002.
- PIQUÉ I PADRÓ, Jordi: "El fons de vivències orals de l'Arxiu Històric de Tarragona", a PIQUÉ I PADRÓ, Jordi (coord.): *Franquisme a les comarques tarragonines*, Tarragona, Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1993, p. 183-195.
- PIQUÉ I PADRÓ, Jordi: *La crisi de la rereguarda. Revolució i Guerra Civil a Tarragona (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
- SERRALLONGA I URQUIDI, Joan: *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra (1936-1939)*, Barcelona, Base, 2004.

6. RELACIÓ DE REFUGIATS QUE VAN ARRIBAR A CONSTANTÍ ENTRE ELS ANYS 1936 I 1938

Núm.	Cognoms i nom	Edat	Lloc de naixement	Professió	Estat	Cap de família o grau de parentesc	Darrera Població on residia	Data d'arribada	Observacions
1	Minguez González, Felipe	4	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
2	Minguez González, Manuel	6	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
3	López Pérez, Dolores	13	Lleó	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
4	López Pérez, Guillermo	6	Villaluenga de la Sagra (Toledo)	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
5	López Pérez, Eduardo	7	Alcalá de Henares	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
6	López Pérez, Manuel	11	Alcalá de Henares	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
7	García Prados, Carlos	13	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
8	García Prados, María Teresa	9	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
9	Cerón Gavián, Felipe	7	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
10	Cerón Gavián, Alfonso	11	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
11	Cerón Gavián, Alberta	10	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
12	Cerón Gavián, María	5	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	

Núm.	Cognoms i nom	Edat	Lloc de naixement	Professió	Estat	Cap de família o grau de parentesc	Darrera Població on residia	Data d'arribada	Observacions
13	Cerón Gavián, Dolores	8	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
14	Cerón Gavián, Emilia	13	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
15	Casado Ramos, Pedro	4	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
16	Casado Ramos, Emilio	12	Villamayor (Salamanca)	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
17	Cera Márquez, Felipe	14	Talamanca la Real (Huelva)	Escola	Solter/a		Villaverde Bajo (Madrid)	24/11/1936	
18	Córcoles González, Ángela	7	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
19	Córcoles González, Engracia	5	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
20	Casado Ramos, Flora	6	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
21	Casado Ramos, Micaela	9	Salamanca	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
22	Ávila Fernández, José	12	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
23	Ávila Fernández, Manuel	7	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	
24	Ávila Fernández, Alfonso	10	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	

Núm.	Cognoms i nom	Edat	Lloc de naixement	Professió	Estat	Cap de família o grau de parentesc	Darrera Població on residia	Data d'arribada	Observacions
25	Arrés García, Miguel	7	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	Baixa el 29 de juny de 1937
26	Arrés García, Jesús	11	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	24/11/1936	Baixa el 29 de juny de 1937
27	Romero Vázquez, Rosario	14	Badajoz	Escola	Solter/a		Madrid	28/11/1936	
28	Vázquez Condez, Josefa	59	Burquillos del Cerro (Badajoz)	Feines de casa	Casat/ada		Madrid	28/11/1936	
29	Romero Vázquez, Rosa	16	Badajoz	Feines de casa	Solter/a		Madrid	28/11/1936	
30	Benito Vicente, Marcelina	65	Corella (Navarra)	Feines de casa	Vidu/a		Madrid	05/12/1936	
31	Fernández Marcos, Domitila	11	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
32	Fernández Marcos, Antonio	8	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
33	Fernández Marcos, Dionisio	9	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
34	García Rodríguez, Enrique	13	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
35	Hortelano Sánchez, Tomás	4	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
36	Hortelano Sánchez, Celestino	7	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	

Núm.	Cognoms i nom	Edat	Lloc de naixement	Professió	Estat	Cap de família o grau de parentesc	Darrera Població on residia	Data d'arribada	Observacions
37	Hortelano Sánchez, Antonio	10	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
38	Hortelano Sánchez, Margarita	11	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
39	Marciel Casarrubios, José	12	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
40	Marciel Casarrubios, Marina	13	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
41	Madrid Doñas, Miguel	12	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
42	Madrid Doñas, Lucio	15	Madrid	Aprenent	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
43	Martín Montes, Manuela	5	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
44	Martín Montes, Ángeles	3	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
45	Martín Montes, Pilar	14	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	A partir del setembre de 1937 ja no surt inscrita en les llistes d'evacuats.
46	Manzanares Sáez, Juana	7	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
47	Manzanares Sáez, Petra	9	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
48	Ollas Fernández, Encarnación	5	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	

Núm.	Cognoms i nom	Edat	Lloc de naixement	Professió	Estat	Cap de família o grau de parentesc	Darrera Població on residia	Data d'arribada	Observacions
49	Olias Fernández, Juan	7	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
50	Olias Fernández, José	9	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
51	Serrano Palacios, Lorenzo	8	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
52	Serrano Palacios, José		Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
53	Torrente del Castillo, Presentación	14	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
54	Torrente del Castillo, Francisco	15	Madrid	Aprenent	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
55	Torrente del Castillo, Enrique	6	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
56	Torrente del Castillo, Antonio	11	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	13/12/1936	
57	López González, Casimiro	12	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	17/12/1936	
58	López González, Antonio	10	Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	17/12/1936	
59	Giménez García, Marcelino	15	Madrid	Aprenent	Solter/a		Madrid	17/12/1936	
60	Diezma López, Luis	13	Madrid	Escolar	Solter/a		Madrid	17/12/1936	

Núm.	Cognoms i nom	Edat	Lloc de naixement	Professió	Estat	Cap de família o grau de parentesc	Darrera població on residia	Data d'arribada	Observacions
61	Ramos Sanchón, Antonia	39	Villamayor (Salamanca)	Feines de casa	Casada		Madrid	14/01/1937	
62	Casado Ramos, Antonia	2	Madrid		Solter/a		Madrid	14/01/1937	
63	Serrano Serrano, Argemio	13	Azaña (Numancia de la Sagra-Toledo)	Escolar	Solter/a		Madrid	19/01/1937	Baixa posteriorment
64	Serrano Serrano, Clemente	11	Azaña (Numancia de la Sagra-Toledo)	Escolar	Solter/a		Madrid	19/01/1937	Baixa posteriorment
65	Reguera Herreru, Eusebio	14	Madrid	Escolar	Solter/a		Madrid	19/01/1937	Marxa a Tarragona el 5 d'agost de 1937
66	Reguera Herreru, Rafael	10	Madrid	Escolar	Solter/a		Madrid	19/01/1937	
67	Pérez González, Crescencia	40	Rebollar de los Oteros (Lleo)	Feines de casa	Casada		Madrid	19/01/1937	
68	Paz Pardo, Félix	11	Madrid	Escolar	Solter/a		Madrid	19/01/1937	
69	Paz Pardo, Alejandro	9	Madrid	Escolar	Solter/a		Madrid	19/01/1937	
70	López Pérez, Pablo	2	Alcalá de Henares (Madrid)				Madrid	19/01/1937	
71	Alcalde Lebrusant, Ángel	13	Madrid	Escolar	Solter/a		Madrid	19/01/1937	Baixa posteriorment
72	Cañete Montes, Alfonso	9	Madrid	Escolar	Solter/a		Madrid	19/01/1937	
73	Cañete Montes, Pascual	13	Madrid	Escolar	Solter/a		Madrid	19/01/1937	

Núm.	Cognoms i nom	Edat	Lloc de naixement	Professió	Estat	Cap de família o grau de parentesc	Darrera Població on residia	Data d'arribada	Observacions
74	Delaó (de la Hoz) Morcillo, Manuel	9	Madrid	Escolar	Solter/a		Madrid	19/01/1937	
75	Gómez Céspedes, Pedro	11	Madrid	Escolar	Solter/a		Madrid	19/01/1937	
76	Giménez Belandía, Esteban	11	Madrid	Escolar	Solter/a		Madrid	20/01/1937	
77	Manrique Segrín, Angeleta	13	Madrid	Escolar	Solter/a		Madrid	07/02/1937	Baixa posteriorment
78	Manrique Segrín, Mariano	7	Madrid	Escolar	Solter/a		Madrid	07/02/1937	Baixa posteriorment
79	Fernández Girón, Manuela	33	Madrid	Feines de casa	Casat/ada		Madrid	10/03/1937	
80	Ávila Fernández, Luisa	4	Madrid	Escolar	Solter/a		Madrid	10/03/1937	
81	Ávila Fernández, Antonio	2	Madrid				Madrid	10/03/1937	
82	Díaz Giménez, Melchor	45	Villarejo de Salvanés (Madrid)	Pintor	Casat/ada		Madrid	10/03/1937	
83	Estévez Velasco, Rufina	31	Galapagar (Madrid)	Feines de casa	Casat/ada		Madrid	10/03/1937	
84	Díaz Estévez, Carmen	1	Madrid				Madrid	10/03/1937	
85	Díaz Estévez, Luisa	3	Madrid	Escolar			Madrid	10/03/1937	

Núm.	Cognoms i nom	Edat	Lloc de naixement	Professió	Estat	Cap de família o grau de parentesc	Darrera Població on residia	Data d'arribada	Observacions
86	Díaz Estévez, María	8	Madrid	Escolar			Madrid	10/03/1937	
87	Díaz Estévez, Melchor	9	Madrid	Escolar			Madrid	10/03/1937	
88	Díaz Estévez, Jesús	4	Madrid	Escolar			Madrid	10/03/1937	
89	Díaz Estévez, Fernando	2	Madrid	Escolar			Madrid	10/03/1937	
90	Díaz Estévez, Hilario	13	Madrid	Escolar			Madrid	10/03/1937	Baixa posteriorment
91	García Arrés, Ana	35	Orce (Granada)	Feines de casa	Casat/ada		Madrid	19/05/1937	
92	Retana Guzmán, Pedro	46	Carranque (Toledo)	Pàgès	Casat/ada		Madrid	02/07/1937	
93	Rodríguez Iruela, Juana	42	Carranque (Toledo)	Feines de casa	Casat/ada		Madrid	02/07/1937	
94	Retana Rodríguez, Juana	8	Carranque (Toledo)	Escolar			Madrid	02/07/1937	
95	Retana Rodríguez, Filomena	6	Carranque (Toledo)	Escolar			Madrid	02/07/1937	
96	Retana Rodríguez, Antonia	3	Carranque (Toledo)	Escolar			Madrid	02/07/1937	
97	del Castillo Tallante, Adela	46	Madrid	Drapaire			Madrid	01/08/1937	

Núm.	Cognoms i nom	Edat	Lloc de naixement	Professió	Estat	Cap de família o grau de parentesc	Darrera Població on residia	Data d'arribada	Observacions
98	Torrente del Castillo, Carmen	3	Madrid				Madrid	01/08/1937	
99	Guzmán Casarrubios, Eugenia	73	Carranque (Toledo)	Feines de casa	Vidu/a		Tarragona	01/09/1937	Estava al refugi del carrer dels Cavallers núm. 12 de Tarragona i arribà a Constantí el mes de setembre de 1937.
100	Íñiguez García, Eloisa	24	Burgos	Obrera fàbrica	Casat/ada		Sant Sebastià	10/09/1937	
101	Íñiguez García, Manuel	12	Sant Sebastià	Escolar			Sant Sebastià	10/09/1937	
102	Íñiguez García, Teresa	9	Sant Sebastià	Escolar			Sant Sebastià	10/09/1937	
103	Dueñas Monasterio, Lucía	12	Sant Sebastià	Escolar			Sant Sebastià	10/09/1937	
104	García Izquierdo, Anunciación	50	Burgos	Feines de casa	Casat/ada		Sant Sebastià	10/09/1937	
105	Monasterio Ronda, Victoria	43	Arraya de Oca (Burgos)	Feines de casa	Casat/ada		Sant Sebastià	10/09/1937	
106	Marina Ruiz, Juan Antonio	4	Arraya de Oca (Burgos)	Escolar			Sant Sebastià	10/09/1937	
107	González Díaz, Serafina	35	Mijares (Àvila)	Feines de casa			Madrid	11/10/1937	
108	de Diego Gallo, Encarnación	33	Villanueva la Lastra (Burgos)	Feines de casa			Hernani-Sant Sebastià (Guipúscoa)	17/10/1937	
109	de Diego Gallo, Saturnina	28	Escalada (Burgos)	Art. tèxtil			Hernani-Sant Sebastià (Guipúscoa)	17/10/1937	

Núm.	Cognoms i nom	Edat	Lloc de naixement	Professió	Estat	Cap de família o grau de parentesc	Darrera població on residia	Data d'arribada	Observacions
110	Gallo de Diego, Agustina	65	Escalada (Burgos)	Feines de casa			Hernani-Sant Sebastà (Guipúscoa)	17/10/1937	
111	Álvarez Orive, Francisca	45	Oviedo (Astúries)	Feines de casa			Navia (Astúries)	17/10/1937	
112	Cabal Álvarez, José M.	11	Oviedo (Astúries)	Escolar			Navia (Astúries)	17/10/1937	
113	Cabal Álvarez, Marcelino	14	Oviedo (Astúries)	Estudiant			Navia (Astúries)	17/10/1937	
114	Cabal Álvarez, Pilar	18	Oviedo (Astúries)	Feines de casa			Navia (Astúries)	17/10/1937	
115	González López, Emilio	61	Cañeda (Cantàbria)	Metal·lúrgic	Casat/ada		Reinosa-Santander (Cantàbria)	17/10/1937	
116	Quijano González, Asunción	44	Arenas de Iguña (Cantàbria)	Feines de casa	Casat/ada		Reinosa-Santander (Cantàbria)	17/10/1937	
117	González Quijano, María	21	Cañeda (Cantàbria)	Feines de casa			Reinosa-Santander (Cantàbria)	17/10/1937	
118	González Quijano, Encarnación	16	Cañeda (Cantàbria)	Feines de casa			Reinosa-Santander (Cantàbria)	17/10/1937	
119	González Quijano, Emilia	17	Cañeda (Cantàbria)	Feines de casa			Reinosa-Santander (Cantàbria)	17/10/1937	
120	González Quijano, Pilar	4	Reinosa (Cantàbria)	Escolar			Reinosa-Santander (Cantàbria)	17/10/1937	

Núm.	Cognoms i nom	Edat	Lloc de naixement	Professió	Estat	Cap de família o grau de parentesc	Darrera població on residia	Data d'arribada	Observacions
121	González Quijano, Benito	13	Cañeda (Cantàbria)	Escolar			Reinosa-Santander (Cantàbria)	17/10/1937	
122	González Menéndez, Práxedes	30	Bilbao (Biscaia)	Auxiliar oficina			Oviedo (Astúries)	17/10/1937	
123	González Menéndez, Acacia	42	Bilbao (Biscaia)	Feines de casa			Oviedo (Astúries)	17/10/1937	
124	Álvarez Hernández, José	83	Oviedo (Astúries)	Armer jubilat			Oviedo (Astúries)	17/10/1937	
125	Orive García, María	79	Oviedo (Astúries)	Feines de casa			Oviedo (Astúries)	17/10/1937	
126	Álvarez Orive, Argenta	48	Oviedo (Astúries)	Sastressa			Oviedo (Astúries)	17/10/1937	
127	Rayón Ruiz, María	48	Solvalle (Santander)	Feines de casa			Reinosa-Santander (Cantàbria)	17/10/1937	
128	Ruiz Rayón, Manuel	3	Reinosa (Cantàbria)				Reinosa-Santander (Cantàbria)	17/10/1937	
129	Ruiz Rayón, Asunción	15	Solvalle (Santander)	Feines de casa			Reinosa-Santander (Cantàbria)	17/10/1937	
130	Ruiz Rayón, Teresa	17	Solvalle (Santander)	Feines de casa			Reinosa-Santander (Cantàbria)	17/10/1937	
131	Ruiz Rayón, Lucinda	5	Reinosa (Cantàbria)	Escola			Reinosa-Santander (Cantàbria)	17/10/1937	

Núm.	Cognoms i nom	Edat	Lloc de naixement	Professió	Estat	Cap de família o grau de parentesc	Darrera població on residia	Data d'arribada	Observacions
132	Ruiz Rayón, Antonia	13	Solvalle (Santander)	Escola			Reinosa-Santander (Cantàbria)	17/10/1937	
133	Gómez Ollero, Pedro	60	Navahermosa (Toledo)	Pagès	Vidu/a		Madrid	27/10/1937	
134	Córcoles González, José		Madrid	Escola	Solter/a		Madrid	01/12/1937	Surt anotat en la nòmina dels subsidis als refugiats corresponent al mes de desembre de 1937.
135	Serrano Hidalgo, Marina							01/04/1938	Surt inscrita en la relació de refugiats que van rebre queviures durant el mes d'abril de 1938.
136	Díaz Romero, Marina							01/04/1938	Surt inscrita en la relació de refugiats que van rebre queviures durant el mes d'abril de 1938.
137	Romero Vázquez, José							01/04/1938	Surt inscrit en la relació de refugiats que van rebre queviures durant el mes d'abril de 1938.
138	Cañero Díaz, María							01/04/1938	Va arribar durant el mes d'abril de 1938.
139	Cañero Díaz, Isabel							01/04/1938	Va arribar durant el mes d'abril de 1938.
140	Cañero Díaz, Pedro							01/04/1938	Va arribar durant el mes d'abril de 1938.
141	Riell, Rosa							01/04/1938	Surt inscrita en la relació de refugiats que van rebre queviures durant el mes d'abril de 1938.
142	Ariza Serrano, Cristobal	4		Escola				17/04/1938	

Núm.	Cognoms i nom	Edat	Lloc de naixement	Professió	Estat	Cap de família o grau de parentesc	Darrera Població on residia	Data d'arribada	Observacions
143	Ariza Serrano, Alfonso	8		Escola				17/04/1938	
144	Albiol Pago, Juan	13		Escola				17/04/1938	
145	Albiol Pago, Josefa							17/04/1938	
146	Albiol Pago, Cinta							17/04/1938	
147	Peris Clua, Carme							01/09/1938	Possiblement sigui una refugiada de la zona de l'Ebre. Surt inscrita en la relació de refugiats que van rebre queviures durant el mes de setembre de 1938.
148	Gómez Bastero, José							01/09/1938	Surt inscrit en la relació de refugiats que van rebre queviures durant el mes de setembre de 1938.
149	Brull Aparici, Ramon							01/09/1938	Surt inscrit en la relació de refugiats que van rebre queviures durant el mes de setembre de 1938.
150	García Aragón, Sagrario	11	Madrid	Escola			Madrid		
151	García Aragón, Emilia		Madrid				Madrid		

Núm.	Cognoms i nom	Edat	Lloc de naixement	Professió	Estat	Cap de família o grau de parentesc	Darrera Població on residia	Data d'arribada	Observacions
152	Morlanes Camuerga, Marceliano		Madrid	Escola			Madrid		No coneixem ni la data d'arribada ni surt en les nòmimes d'ajuts econòmics i queviures, però en canvi sí que va ser anotat en la llista de nens repatriats cap a Madrid l'any 1939.

Font: AMCO: Fons Ajuntament de Constantí. Refugiats. Nòmina d'ajuts econòmics i queviures 1937-1938, sig. 3166, Registre 1937-1938, sig. 3167, i Correspondència 1939 (rebuda), sig. 2714.